

MANZUM SÖZLÜKLERİN MODERN SÖZLÜKÇÜLÜĞE UYGULANABİLİRLİĞİ

Yusuf AKÇAY*

ÖZET

Sözlükler, sadece dilbilimin değil, esasında bütün bilimlerin temel başvuru kaynağıdır. Bu yönüyle sözlük çalışmalarının geçmişte olduğu gibi gelecekte de öncelikli uğraş alanlarından biri olmaya devam edeceği muhakkaktır. Günümüz sözlük çalışmalarının da leksikolojinin doğası gereği, çeşitlilik arz ettiğini görmekteyiz. Ancak söz konusu çeşitliliğin yine leksikolojinin doğası gereği, birbirini tekrar eden bir benzerlik içinde olduğunu söyleyebiliriz. Bunun temel sebebi, hiç şüphesiz, binlerce kelimenin bir arada verilme zorunluluğudur. Sözlük çalışmalarında takip edilen metotlar, bu zorunluluktan dolayı kısır döngü içinde kalmaktan kurtulamamış ve yeni metotların geliştirilmesi neredeyse imkansız hale gelmiştir.

Bu çalışma, örneğine Osmanlı döneminde rastladığımız manzum sözlüklerin günümüz sözlük çalışmalarına uygulanabilirliğini sorgulamayı amaçlamaktadır. Bu maksatla ilk olarak manzum sözlüklerin hangi ihtiyaçtan doğduğu, sosyolojik ve kültürel ortamın bu ihtiyacın oluşmasında ne derece etkili olduğu açıklığa kavuşturulacak, söz konusu metinler biçim ve içerik yönünden ayrı ayrı değerlendirilip -dönemi için- sağladığı pedagojik fayda üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda çalışmamız aşağıda verilen soruların çözümüne katkı yapmayı amaçlamaktadır:

- a) Günümüz sözlük metinleri ile manzum sözlükler arasındaki biçimsel ve tematik farklılıklar nelerdir?

*Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
yusufakcy@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

-
- b) Modern sözlüklerin sadece başvuru kaynağı olarak değil de, diğer metinler gibi okunabilmesini sağlamak leksikoloji açısından ne ifade eder? Bu noktada manzum sözlüklerden nasıl ve ne ölçüde faydalanılabilir?
- c) İkinci dil öğrenimi ve sözlük kullanımı açısından manzum sözlüklerden nasıl yararlanılabilir? Bu yönüyle Tek dilli / iki veya çok dilli sözlüklerin sağlayacağı pratik fayda için manzum sözlükler model alınabilir mi?
- d) Eğitim ve öğretim açısından manzum sözlüklerin pedagojik yararı var mıdır?
- e) Manzum sözlüklerin doğrudan modern sözlüklerin işlevini yerine getirmesi mümkün müdür? Bu durum leksikoloji açısından ne tür sıkıntılar doğurabilir?
- f) Hangi tür sözlük yazımında manzum sözlüklerden istifade edilebilir?
- g) Manzum sözlüklerin günümüz modern sözlükçülüğüne uygulanmasında hangi tür biçimsel ölçütler kullanılmalıdır? Bu yönüyle anlambiliminden nasıl istifade edilebilir?
- h) Art zamanlı sözlük yazımında manzum sözlük yazma metodundan yararlanılabilir mi? Bu anlamda tarihi roman türünden ne ölçüde faydalanılabilir?
- i) Manzum sözlüklerin hacmi ne kadar olmalıdır? Bu, ne derece bir sorun oluşturur?

Anahtar Kelimeler: Osmanlı sözlükçülüğü, manzum sözlükler, manzum sözlükler ve anlambilim, manzum sözlükler ve tarihi roman, manzum sözlükler ve dil öğrenimi.

**METHODOLOGICAL APPLICABILITY OF VERSE
DICTIONARIES IN MODERN LEXICOGRAPHY****ABSTRACT**

Dictionaries are in fact an essential source of reference not only in linguistics but also in all disciplines. In this view, it is certain that they will continue being one of the fields of study in priority for lexicology studies in future as they did in the past. We see that present day dictionary studies present diversity as required by the nature of lexicology. However we can say that the said diversity is in self repeating similarity as required by the nature of lexicology. The fundamental reason behind this, is absolutely the requirement to give thousands of words together. Methods followed in lexicology studies were not saved from being left in a vicious circle due to this requirement and development of new methods has almost become impossible.

This study aims at examining the applicability of verse dictionaries of which we come across examples in the Ottoman era to present-day dictionary studies. With this purpose, the first things to be clarified are from which need verse dictionaries emerged, to what extent sociological and cultural environment became effective in meeting this need, the texts in question will be evaluated separately with regards form and content – pedagogic benefits it provided – for its era will considered. In this context our study aims at making a contribution to the resolution of the questions given below:

- a) What are the differences of form and thematic between present-day dictionary texts and verse dictionaries?
- b) What does it mean for lexicology to enable modern dictionaries being read like other texts as opposed to being solely a source of reference? At this juncture, how and to what extent verse dictionaries could be benefited from?
- c) How could verse dictionaries be benefited from with regards second language learning and

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

dictionary usage? In this sense, could verse dictionaries be taken as model for the practical benefit to be provided by monolingual / bilingual or multi-lingual dictionaries?

- d) Do verse dictionaries have any pedagogic benefits with regards education and teaching?
- e) Is it possible that verse dictionaries can directly fulfil the function of modern dictionaries? What sort of problems could this lead with regards lexicology?
- f) In the writing of which type of dictionaries could verse dictionaries benefited from?
- g) Which type of formal criteria should be used in the application of verse dictionaries in present-day modern lexicography? At this point, how could semantics be benefited from?
- h) Could verse dictionary writing method be benefited from in the writing of sequence time dictionary writing? In this sense, to what extent could historical novel type be benefited from?
- i) What should be the volume of verse dictionaries? To what extent does it constitute a problem?

Key Words: Ottoman lexicology, verse dictionaries, verse dictionaries and semantic, verse dictionaries and historical novel, verse dictionaries and language learning.

Osmanlı Sözlükçülüğü

Osmanlı eğitim sisteminin en önemli kurumu olan medreselerin sistemleşmesiyle Arapça ve Farsçanın Osmanlı Türkçesi üzerindeki etkisi, aşağı yukarı aynı döneme denk gelmektedir. XIV. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan bu süreç, özellikle XVI. yüzyıldan sonra önemli bir gelişme göstermiştir.

Osmanlı sözlükçülüğünün ilk ciddi örneklerinin de bu devirden itibaren yazılmaya başlandığını görüyoruz. Ahter-i Kebîr (1546), Vankulu Lugatı (1729), Burhân-ı Katı (1797), Kâmus-ül-Muhît (1814-18) gibi Osmanlı sözlükçülüğünün bu ilk örnekleri, ya Farsçadan ya da Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu yüzden söz konusu sözlükler ya Farsça ya da Arapça kelimelerin madde başı yapıldığı sözlüklerdir. Osmanlı sözlükçülüğünün bu ilk örnekleri bize gösteriyor ki, yapılan tercüme doğrudan doğruya medrese eğitim sisteminin zorunlu olarak ortaya çıkardığı ihtiyacın giderilmesine yöneliktir. Çünkü Osmanlı medresesi Arapça ve Farsça kitapları müfredatına almış ve böylece Arap ve Fars gramerini, öğretimin temel dinamiği hâline getirmişti.

Osmanlı dönemi tek dilli sözlüklerin ilk örneklerine baktığımızda ise Şeyhülislâm Ahmet Efendinin Lehçetü'l-Lügat (1732) isimli sözlüğü dikkat çekmektedir. Çünkü bu sözlük ciddi manada Türkçe kelimeleri de madde başı yapan ilk Osmanlı dönemi sözlüğüdür. Bu durum, Osmanlı Türkçesinin tarihsel sürecini takip etmemizde bize önemli ipuçları vermektedir. Çünkü XVIII. yüzyıl klasik Osmanlı medrese sisteminin bozulmaya başladığı bir yüzyıldır. İşte bu bozulma, Türkçenin lehine bir gelişmenin ilk işaretlerini verecektir. Ancak buna rağmen Arapça ve Farsçanın Osmanlı Türkçesi üzerindeki etkisi kademeli olarak XX. yüzyıla kadar devam edecek, Osmanlı sözlükçülüğü de bu durumdan büyük ölçüde etkilenecektir. Öyle ki XX. yüzyıla kadar hazırlanan bütün sözlüklerde “Türk” kelimesi yerine ya “Osmanlı” kelimesi veya sözlüğü hazırlayan müellifin ismi kullanılacak ve nihayet bu durum 1901 yılında yazılan ve halen Türkoloji kürsülerinin referans metinlerinden biri olan, Şemsettin Sâmî'nin Kâmus-ı Türkî adlı sözlüğü ile son bulacaktır.

Osmanlı dönemi sözlükleri arasında Arapça ve Farsça dışında yazılan iki ve çok dilli bazı sözlüklerin olduğu da bilinmektedir. Özellikle Ermenice-Türkçe / Türkçe-Ermenice sözlüklerin Türk sözlükçülüğü açısından son derece önemli olduğu şüphesizdir. Ancak bize göre bu sözlüklerin, Osmanlı bilim ve kültür hayatının bir sonucu olarak ortaya çıktığını ileri sürmek yerine; Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıkların söz konusu kültürel hayata

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

adaptasyonunu sağlamak için yazıldığını söylemek daha gerçekçi olacaktır. Zaten bu sözlüklerin birçoğunun İstanbul dışında ve azınlıklar tarafından yazılmış olması bu gerçeği desteklemektedir.

Osmanlı Dönemi Manzum Sözlükleri

Osmanlı dönemine ait manzum sözlükler, isminden de anlaşılacağı üzere açıklanması amaçlanan kelimelerin, şiir formu içinde verildiği sözlüklerdir. Özellikle XIV. yüzyılın sonundan itibaren görülen manzum sözlükler, daha çok Arapça, Farsça ve Türkçe etrafında bir gelişme göstermiştir. Her ne kadar Osmanlı dönemi mensur sözlüklerine nispeten sayısal olarak az olsa da 30-40 kadar manzum sözlüğün yazılmış olması dikkate değerdir.

Türkçe-Farsça Manzum Sözlükler¹

Türkçe-Farsça manzum sözlüklerin bilinen ilk örneği Konyalı Hüsâm bin Hasan'ın 1400 yılında kaleme aldığı *Tuhfe-i Hüsâm* isimli eserdir. Bu türün en meşhur sözlüğü ise Muğlalı İbrahim Dede'nin *Tuhfe-i Şâhidî*² isimli sözlüğüdür. Şâhidî mahlasıyla tanınan İbrahim Dede, aslen bir Mevlevî şeyhidir. *Tuhfe-i Hüsâm*'a nazîre olarak yazılan eser, İbrahim Dede'nin Mevlevî şeyhi olması sebebiyle de daha çok Mevlana'nın Mesnevi adlı eserinden seçilen kelimelerin açıklanması maksadıyla yazılmıştır. 1848-1867 yılları arasında beş defa basılan bu eserin, sadece Ankara Milli Kütüphanede 40'tan fazla yazma nüshası bulunmaktadır. Ayrıca bu sözlüğün çok sayıda şerhinin yapılması manzum sözlükler arasında çok özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu alandaki bir diğer önemli sözlük de *Tuhfe-i Vehbî*³'dir. Çok sayıda yazma nüshasının yanı sıra, zamanında 60 adet baskı yapmış olması eserin devrinde büyük bir ilgi gördüğünün işaretidir.

¹ Yusuf Öz, **Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996. Ahmet Hilmi İmamoglu, **Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Sahidî'nin Sözlüğü (İnceleme-Metin)**, (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993.

² Ahmet Hilmi İmamoglu, **Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede Tuhfe-i Şâhidî Farsça-Türkçe Manzum Sözlük**, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2006.

³ Atabey Kılıç, "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbî (Metin)" **Turkish Studies**, c. I, sayı:4, Bahar 2007, s. 410-475. <http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi4/kilicatabey.pdf>

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Türkçe-Arapça Manzum Sözlükler⁴

İlk Türkçe-Arapça manzum sözlük Abdülatif bin Melek tarafından 1392 yılında kaleme alınan *Lugat-ı Ferištehoğlu*'dur.⁵ Müellif önsöz kısmında eseri, torunu Abdurrahman için yazdığını belirtmektedir. Bu sözlük Türkçe-Arapça ilk manzum sözlük olmasının yanı sıra, bu sahada yazılmış en bilinen eserdir. 60'tan fazla yazma nüshası olan eser, 1852-1879 yılları arasında da yedi defa basılmıştır. Bu türün ikinci önemli eseri ise *Sübha-i Sıbyan*⁶ isimli sözlüktür.

Türkçe-Arapça-Farsça Manzum Sözlükler⁷

Abdurrahman Malkaravi tarafından 1424 yılında yazılan *U'cûbetü'l-Garâyib fi Nazmi'l-Cevâhiri'l-Acâyib* isimli sözlük, Türk edebiyatının bilinen ilk Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlüğüdür.

Manzum Sözlüklerin İçerik ve Biçimsel Özellikleri

Genellikle, “tuhfe”, “nazm”, “manzume” veya “lugat” gibi kelimelerle isimlendirilen manzum sözlükler, Osmanlı döneminde daha çok sıbyan okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur. Arapça “sabi” kelimesinden türeyen sıbyan, 5-6 yaşındaki çocukların ilk öğrenime başladıkları mahalle mekteplerini ifade etmek için kullanılmıştır. Ortalama 5 yıllık bir eğitim sürecini kapsayan bu okullar, Osmanlı eğitim sisteminin yapı taşı niteliğindedir. Bu okullarda okutulan dersler zamanla değişiklik gösterse de genellikle Elifbâ (okuma yazma), Kur'an-ı Kerim okuma, Kur'an ezberleme, Birgivi'nin *Akâid Risalesi*, Kur'an Kıraatı, Arapça ve Farsça Temel Kavramlar gibi dersler müfredatın temelini oluşturmaktaydı. Bu derslerden Arapça ve Farsça Temel Kavramlar dersinde Arapça için

⁴ Necmettin Yurtseven, *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lugatlar ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

⁵ Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü Lugat-ı Feristeoğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

⁶ Atabey Kılıç, “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân”, *Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, 6-7 Mayıs 2005, Urfa.

⁷ Atabey Kılıç, *Mustafâ bin Osman Keskin, Manzume-i Keskin*, Laçın Yayınevi, Kayseri, 2001. Abdülkerim Gülhan, “Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslup Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, Manisa, 11-13 Kasım 2005.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Feriştehoğlu Lugatı, Farsça dersinde ise *Tuhfe-i Vehbî* ve daha ziyade *Tuhfe-i Şâhidî* adlı manzum sözlükler okutulmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında manzum sözlüklerin her şeyden önce pratik bir fayda üzerine konumlandırıldığı görülecektir. Çünkü ilk öğrenimine başlayan ve henüz çocuk yaştaki bir öğrencinin muhatap olduğu dersler, yukarıda da görüleceği üzere, din temeline dayanan bir müfredata sahipti. Bu yönüyle eğitimin sorunsuz devamı -en azından başlangıç düzeyindeki- Arapça ve Farsça bilgisini gerekli kılıyordu. Zaten bu gereksinim dolayısıyla *-Feriştehoğlu Lugatı'*nda olduğu gibi- birçok manzum sözlük müellifi, eserini, çocuğu veya torununun Arapça ve Farsça öğrenmesi için yazdığını belirtmiştir.

Manzum sözlüklerin içeriğini oluşturan en belirleyici unsur, onların Osmanlı eğitim müfredatında yer almış olmasıdır. Bu müfredat, dinî bir temeli referans aldığı için metinlerin içerdiği sözcükler de büyük oranda bu yapı ile paralellik göstermektedir. Hatta bu durum söz konusu sözlüklerin manzum olarak yazılmasının da temel gerekçesiydi. Çünkü Osmanlı, kendi düşünce sistemini şekillendiren en temel öge olarak, İslam vahyi'ni kabul etmişti. Bu yüzden hem doğrudan doğruya vahyin hem de bu vahyi temel alan teolojik bilginin aslına uygun olarak korunması öncelikli amaç olarak kabul edilmiştir. Osmanlıya göre bunun en kolay yolu söz konusu bilginin ezberlenmesi, ezberin en kolay yolu ise bilginin manzum olarak yazılmasıydı. Zaten hafızlık müessesesi de bu gereksinimin somut bir göstergesidir. Osmanlı düşünce sisteminin ortaya çıkardığı bu algılama, gerek medrese sisteminin takip ettiği metodoloji açısından, gerekse yadsınamayacak sayıdaki manzum telif ve tercüme eserler bakımından ezberlemeyi esas alan ve bunu çok zaman teşvik eden bir sonucu zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluk, kendi tabiatı gereği kademe kademe farklılaştığı için manzum sözlüklerin içeriğinde de yer yer niteliksel bir farklılaşmayı doğurmuştur. Böylece manzum sözlükler bir yandan sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak, diğer yandan başta medrese olmak üzere değişik kurumlarda farklı nedenlerle ezberlenen sözlükler haline gelmiştir. Bundan dolayı birden fazla manzum sözlüğün bir mecmuada toplanması suretiyle bu ihtiyacın giderilmesine çalışılmıştır.⁸ Burada muhtemel bir eleştiriyi de cevaplamak isterim. Sadece Osmanlı'nın sözlükçülüğü açısından söylemek gerekirse, manzum sözlüklerin, Osmanlı bilim ve kültür dünyasının teolojik bilgi'yi korumak ve bu amaçla ezberlemeyi eğitim

⁸ Manzum sözlük mecmuası olarak bilinen bu eserlerden biri Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu no: 977'de, diğeri Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi no: 4026'da kayıtlıdır. Bkz., Atabey Kılıç, "Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026'da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmûası Hakkında", *Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu* Bildiriler, Manisa 2007, s. 161-170.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

metodu olarak benimsenmesinin düşünsel bir sonucu olarak yazıldığını söylemek, klasik sözlüklerin de var olduğu gerçeği ile çelişmez. Çünkü Osmanlının bu algılaması, onun bilim ve kültür hayatını etkileyen faktörlerden sadece biridir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde manzum sözlüklerin içeriğinde temel bir farklılaşmanın olduğu görülmektedir. XIX. yüzyıla kadar görülen Arapça ve Farsça merkezli manzum sözlüklerin aksine, bu yüzyılda Fransızca-Türkçe manzum bir sözlükle karşılaşırız. 1849-1850’de Halis Efendi tarafından yazılan *Miftâh-ül-Lisan* (Dilin Anahtarı) adlı bu sözlük Türk sözlükçülüğünde bilinen ilk ve tek Fransızca-Türkçe manzum sözlüktür.

'Allah diyo (dieu), gökler siyo (cieux), yer ter (terre), komanse (commenser) ibtida

Dâim tujur (toujours), baki eternal (eternel), infini (infini) bi-intiha

Mescitle cami moskedür (mosquee), ıklis (eglise) kilisedür dahi

Sûfi devodur (devat), infidel (infidele) kâfir, ipokrizi (hypocrisie) riya

Bonsuvar (bonsoir) gece için, gündüz içindir bonjur (bonjour) ⁹

Bu temel farklılaşma, hiç şüphesiz Osmanlının Batılılaşma çabalarıyla bire bir ilgilidir. Artık Osmanlı Devleti öteden beri şu veya bu şekilde devam ettirdiği Batılılaşma temayülünü, bütün sosyal ve siyasî kurumlarını yeniden tanzim edecek, sistemli bir harekete dönüştürmüştü. Modernleşme çalışmalarının yeni ilgiler doğurması ve zihniyet değişimini gerçekleştirmesi gecikmeyecekti. Böylece bu yüzyılda ortaya çıkan; Türkçenin Arapça ve Farsça kelimelerin ve gramer kaidelerinin etkisinden kurtarılması (Türkçenin sadeleştirilmesi) fikri, bu değişimin Türk dilinde görülen en somut göstergesi olduğu gibi, modern manada romanın yani nesrin Osmanlıya yine bu yüzyılda girişi de Türk edebiyatındaki en somut göstergesi olacaktı.

Manzum sözlüklerin biçimsel özelliklerine baktığımızda ise “mesnevi” tarzında kaleme alındıklarını görüyoruz. Giriş bölümünde genellikle bir mukaddime, ardından da eserin yazılış sebebini anlatan “*Der-Beyân-ı Sebeb-i Telîf*” başlıklı ikinci bir bölüm bulunur. Ayrıca sözlük bölümüne geçilmeden önce naat ve münacaata yer verildiği

⁹ Yusuf Hâlis, *Miftâh-ı Lisân Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük*, Haz., Mehmet Kırbıyık, Beşir Kitabevi, İstanbul 2007, s. 69, 70, 158.

görülmür. Sözlük kısmından sonra ise yine “mesnevi” şekli ile kaleme alınan bir hâtıme yazısı ile eser tamamlanmış olur. Sözlük bölümü genellikle kıta şeklinde düzenlenir. Kelimelerin açıklaması yapılmadan hemen önce, manzumenin hangi vezinle yazıldığı belirtilir ve daha sonra kelimelerin açıklamasına geçilir. Kelimeler açıklanırken, ahengi sağlamak amacıyla Türkçedeki bazı eklerin sıkça kullanıldığı görülmür.

Manzum Sözlüklerin Modern Sözlükçülüğe Uygulanabilirliği

Sözlükler, tarih boyunca bir başvuru kaynağı niteliğinde kullanılmagelmıştır. Sözlüklerin bu sınırlı kullanımı, tekdüzeliğe sebep olmuş ve sözlük hazırlama yöntemlerinin birbirini tekrar eden bir nitelik göstermesine yol açmıştır. Bu durum sözlüklerin doğası gereği tabî karşılansa da, uygulamalı dilbilim açısından sözlük metninin işlevini gittikçe daraltan bir nitelik göstermektedir. Bu bakımdan sözlükçülüğün geleceği açısından yeni açılımların denenmesi gerektiği açıkça görülmektedir. Osmanlı dönemine ait manzum sözlüklerin bu hususta bir model olabileceği kanaatindeyiz.

Sözlüklerin Okunabilirliği ve Manzum Sözlükler

Konu ve yöntemlerine göre çeşitlilik gösteren modern sözlük metinleri ile manzum sözlükler arasındaki ayırıcı nitelik, hiç şüphesiz aralarındaki metod farkıdır. Manzum sözlüklerin, devamlı surette ve tekrar tekrar okunmayı amaç edinmesi ve bu yolla dil eğitimine katkı yapma gayesi onun en belirgin özelliğidir. Bu yüzden üzerinde durulması gereken nokta, sözlüklerin diğer sıradan metinler gibi devamlı surette okunmasının sözlükçülüğe nasıl bir katkı sağlayacağıdır.

Biçimsel açıdan leksikolojik metnin içerdiği kelimelerin, cümle içindeki kullanımlarını vermenin lüzumu ortadan kalkacaktır. Çünkü manzum sözlüğün içerdiği kelimeler bir anlam örgüsü içerisinde verileceğinden, sözlük okuyucusu kelimenin anlamını öğrenirken, aynı zamanda sözcüğün bu anlamı nasıl taşıdığını bizzat gözlemleyerek fark edecektir. Özellikle yabancı dillerden ana dile henüz girmiş kelimeleri içerecek olan manzum sözlüklerde bu katkıyı görmek daha kolay olacaktır. Bu durumun, -sonraki satırlarda değineceğimiz üzere- leksikoloji ile anlambilimi arasında da yeni açılımlar getireceği görülecektir.

Sözlük metninin okunabilir olmasının içerik açısından sözlükçülüğe sağlayacağı katkı ise, hiç şüphesiz, tıpkı edebî bir metinde olduğu gibi kelimelere hayatıyet kazandırmak; onları

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

yaşanabilir kılmak olacaktır. Referans metinlerinin, cansız, kuru ve adeta kendisini raflarda küflenmeye davet eden bu yapısı, sözlük çalışmalarının edebiyata yaklaşmasıyla birlikte yerini, devamlı surette okunan; hatta ezberlenen metinlere bırakacaktır.

İşlevsel Açıdan Modern Sözlükler / Manzum Sözlükler

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, manzum sözlüklerden, modern sözlüklerin bütün işlevini yerine getirmesini beklemek doğru değildir. Bu, en kaba tabirle leksikolojinin ulaştığı seviyeyi inkâr etmek anlamına gelir. Ancak daha önce ifade ettiğimiz sebepler açısından, yeni açılımların denenmesi mecburiyeti vardır. Manzum sözlüklerin yönetsel açıdan leksikografiye sağlayacağı katkı, aynı zamanda birtakım sıkıntıları da beraberinde getirecektir. Bir kere manzum sözlüklerde, modern sözlüklere nispetle, sözcüklerin ayrıntılı olarak açıklanması mümkün değildir. Özellikle genel sözlüklerin hazırlanmasında bunun büyük bir sorun oluşturacağı ve çalışmayı içinden çıkılmaz hale getireceği muhakkaktır. Bu yönüyle hacim sorunu, manzum sözlüklerin hangi tür sözlükler üzerinde uygulanabileceğini de belirleyen en temel kriterdir.

Kullanım ve biçem sorunu da manzum sözlüklerin uygulama alanını sınırlayan sebeplerden biri olacaktır. Sözcüklerin kullanım alanlarını belirtecek olan nitelemeler, manzum sözlük yazımını zorlaştıracığı için, eski ve yeni sözcüklerin ayrımı, sözcüklerin temel anlamı dışındaki yan anlamları, yaygın kullanım kuralları gibi hususiyetler sözlük metninde sınırlı sayıda yer alacaktır.

Manzum sözlüklerin hacim sorunu dışında, işlevsel açıdan doğurabileceği iki önemli sorun daha bulunmaktadır. Amaca uygunluk ve sözcükler arasındaki gönderim ilişkisi. Manzum sözlüklerde madde başı sistemi olmayacağı için, aranan sözcüğün nasıl bulunacağı önemli bir sorun oluşturmaktadır. Her ne kadar manzum sözlük yazma amacı, sözlüklerin başvuru kaynağı olmasının yanı sıra, aynı zamanda okunabilir olmalarını sağlamak olsa da, sonuçta ortadaki metin, bir sözlük metnidir ve sözlüğün, bu en temel işlevini yerine getirmesi beklenir. Bu yönüyle hazırlanan manzum sözlüğün, ilk olarak kendi içinde bir sınıflamaya tâbi tutulması zorunludur. Bu sınıflama, sözcüklerin alfabetik, semantik veya morfolojik gibi doğrudan dilbilimsel öğelerle yapılabileceği gibi, yazar, kişisel tasarrufuyla da bu sınıflamayı çeşitlendirebilir. İkinci olarak sözlüğün sonuna, söz konusu sınıflamanın sadece isimsel indeksi yapılarak bu sorun kısmen de olsa çözüme kavuşturulmuş olur. Böylece okuyucu indeks vasıtasıyla sözcüğün, metnin hangi bölümünde olduğu bilgisine

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

kolaylıkla ulaşabilir. Hedef kelimenin bulunduğu söz konusu bölümde tarama yapmayı kolaylaştırmak için de sözcüğü, metinden görsel olarak farklılaştıran -hedef sözcüğün farklı renk veya yazı stili ile yazılması gibi- birtakım ayırıcı işlemler yapılabilir. Nitekim Osmanlı dönemi manzum sözlüklerinin birçoğunda bu yöntem uygulanmıştır. Bu farklılaştırma sözcükler arasındaki gönderim ilişkisi sorununu da büyük ölçüde gidermiş olacaktır.

Sözlük Türleri ve Manzum Sözlüklerin Uygulanabilirliği

Manzum sözlüklerin, başta genel sözlükler olmak üzere, geniş hacimli sözlüklere uygulanması hem birçok sıkıntıyı beraberinde getireceği için hem de pratik faydasını azaltacağı için pek de anlamlı görünmemektedir. Ancak ortalama hacimdeki her sözlüğün manzum olarak yazılması mümkündür. Bu bağlamda başlangıç düzeyindeki etimolojik sözlükler, kelime hazinesinin sınırlı olması dolayısıyla ölü dillerin ve gizli dillerin sözlükleri, argo sözlükleri, ağız sözlükleri, zıt ve eşanlamlı kelimeler sözlüğü, galatât denilen anlamları yanlış bilinen kelimeler sözlüğü, atasözleri ve deyimler sözlüğü, isimler sözlüğü, fiiller sözlüğü, bazı terim sözlükleri, sık kullanılan kelimeler sözlüğü, tarihsel sözlükler, imlâ sözlükleri ve telaffuz sözlükleri manzum olarak yazılabilir.

Dil Öğretimi ve Manzum Sözlükler

Manzum sözlüklerin, uygulamalı dilbilimin önemli bir alanı olan dil öğretiminde çeşitli katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz. Gerek tek dilli gerekse iki veya çok dilli olarak hazırlanacak olan manzum sözlükler, bir yandan kelime öğrenimine katkı yapacağı gibi, diğer yandan hedef dile hâkim olmak için gereken okuma pratikleri de kendiliğinden gerçekleşmiş olacaktır. Özellikle hedef dilin çok kullanılan kelimeler ve bu kelimelerin telaffuz sözlüğünün manzum olarak yazılması, öğrencinin kelime ve telaffuz konusunda karşılaştığı sıkıntıyı önemli oranda azaltacaktır. Yine birtakım gramer kurallarının da manzum olarak yazılması, öğrencinin hedef dilin teorik bilgilerini çabuk kavramasına ve pratiğe daha fazla zaman ayırmasına imkân tanıyacaktır.

İkinci dil öğretimi için hazırlanan manzum sözlüklerin bu öğrenimin doğal bir gereği olarak farklı düzey ve ölçüleri gözetmesi gerekecektir. Özellikle bu sözlüklerin Osmanlı örneğinde olduğu gibi, ilk öğrenim başta olmak üzere eğitimin çeşitli kademelerinde uygulamaya konulması, öğrenciye hedef dilin taşıdığı kültürel

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

derinliğin de kavratılmasında kolaylık sağlayacaktır. Çünkü ikinci dil öğrenimini zorlaştıran etkenlerden biri de öğrencinin, hedef dilin taşıdığı kültürel mirasa yabancı kalmasıdır. Aynı duyarlılığın ana dil eğitiminde de gösterilmesi, öğrenciye henüz çocuk yaşta iki farklı kültür arasında mukayese yapabilme yetisini kazandıracaktır. Bu açıdan dil eğitiminden pratik manada daha doğru ve kolay sonuçlar elde etmek, gerek ana dil, gerekse ikinci dil öğretiminde kullanılan metotların, öğrenciye söz konusu kültürü ne derece kazandırdığı ile ilgilidir. Eğer bu amaçla yazılan manzum sözlükler, doğru bir tertip ve işlevsel bir metot üzere konumlandırılırsa, büyük ölçüde olumlu sonuçlar verecektir.

Art Zamanlı Sözlükçülük Açısından Manzum Sözlükler

Manzum sözlüklerin uygulanabileceği alanlardan biri de art zamanlı sözlükçülüktür. Özellikle periyodik sözlük olarak adlandırılan çalışmalar, tarihsel sözlüklerin yazılması için önemli bir malzeme oluşturduğundan, bu alanda hazırlanacak manzum sözlüklerin bir dilin belli bir kesitindeki bilinmeyen kelimeleri içermesi daha doğru bir yöntem olacaktır. Öte yandan tarihsel sözlüklerin hacmi, hedef dilin niteliğiyle bire bir ilgili olduğu için, yazım esnasında karşılaşılabilecek muhtemel hacim sıkıntısı da bu yolla kendiliğinden giderilmiş olacaktır.

Periyodik nitelikteki manzum sözlükler hazırlanırken kelime kadrosu itibarıyla çok fazla geniş hacme sahip olmamasına dikkat edilmelidir. Çünkü bu tür sözlükler, tıpkı etimoloji sözlüklerinde olduğu gibi sözcüklerin fazlasıyla detaylandırılacağı metinlerdir. Bu yüzden manzum sözlüklerin, yapısal olarak bu detaylandırmaya müsait olmaması, sözcük seçiminde ayrı bir özen göstermemizi gerektirecektir. Öte yandan sözlüğün içeriğini oluşturacak kelimelerin arkaik nitelikte olması, ortaya çıkacak sözlük metninin çok fazla hacimli olmasını zaten engelleyecektir.

Art zamanlı sözlükçülükte uygulanabilir olan bu manzum çalışmalar, mümkün olan en yüksek edebî seviye ve bilimsel üslup gözetilerek kaleme alınmalıdır. Çünkü bu metinlerin doğrudan muhatabı, işin uzmanlarıdır. Diğer taraftan periyodik bir sözlük hazırlanmak istendiğinde, daha başlangıçta biçimsel olarak söz konusu dönemi bire bir yansıtan nazım şekillerinin kullanılması yadsınamayacak ölçüde fayda sağlayacaktır. Osmanlı dönemindeki manzum sözlüklerin büyük ölçüde “mesnevi” nazım şekliyle yazılması, amacıyla paralellik göstermektedir. Özellikle Farsça-Türkçe manzum, mensur sözlüklerin yazılış gayesi dikkat alındığında,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Mevlana'nın Mesnevi adlı Farsça eserini anlama çabasının da etkili olduğu görülecektir. Manzum sözlüklerde uygulanabilecek bu şekilsel benzerlik hem farklı devirlerde kullanılan biçimsel özelliklerin takip edilmesinde hem de metne nüfuz etmek için gereken psikolojik alt yapının oluşmasında pratik faydalar sağlayacaktır.

Periyodik manzum sözlüğün hazırlanmasında, yukarıda bahsedilen şekilsel benzerliğin yanında, niteliksel bir benzeşmenin gerçekleşmesine de ayrıca dikkat edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Daha çok, semantik katkı sağlaması muhtemel olan bu benzerliğin uygulanabilmesi için çeşitli yazım teknikleri pekâla denenebilir. Mesela Türk dilinin XV. yüzyılına ait 100 kelimelik periyodik bir sözlük hazırlanmak istense, bu 100 kelimenin anlamlı bir metnin içinde açıklanması gerekeceğinden, metnin kurgusu ile kelimelerin anlamlarının aynı bağlamda yer alması büyük önem arz edecektir. Bu sorun, bazı edebî türlerden yararlanmak suretiyle giderilebilir. Bu yönüyle edebiyattaki tarihî roman türünün bu açılımı sağlayacağı kanaatindeyiz. Yapılması gereken tek şey, kelime kadrosunun ait olduğu devrin, tarihî bir olayını tahkiye etmek ve kelimelerin anlamlarını bu bütünselliği bozmadan verebilmektir. Zaten Osmanlı döneminde örneğine rastladığımız Leyla ve Mecnun, Yusuf ve Zeliha gibi manzum hikayeler, önümüzde bir model olarak durmaktadır. Gerekli olan şey manzum hikayenin, leksikolojik metne dönüştürülmesinden ibarettir.

Anlambilimi Açısından Manzum Sözlükler

Manzum sözlüklerin uygulanabilirliğini kolaylaştıracak hususlardan biri de anlam bilimine ait birtakım öğelerin bu yeni yöntemle adaptasyonu ile ilgilidir. Her şeyden önce anlambilimsel öğeleri kriter almak suretiyle, manzum sözlükte hangi kelimelere yer verileceği belirlenebilir. Bu yönüyle her bir kelime (lexical item), anlam belirleyicisine (semantic marker) sahip olduğu için hazırlanacak olan manzum sözlüğün kelime kadrosu oluşturulurken, kavram alanının esas alınması sözcükler arasındaki mana birlikteliğinin oluşmasında ve bu yolla metnin bütünselliğinin sağlanmasında kolaylaştırıcı bir rol oynayacaktır.

Anlam bilimi ve manzum sözlükler arasında kurulacak olası bir başka birliktelik de sözcüklerin duygusal anlam (emotional meaning) ve tasarım (imge) açısından açıklanmasıdır. Özellikle periyodik manzum sözlüklerin ve isimler sözlüğünün hazırlanmasında bu yöntemin katkı sağlayacağı muhakkaktır. Nitekim Osmanlı dönemi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

manzum sözlüklerinde zaman zaman bu tasarımın uygulandığı görülmektedir.

Geleneksel manzum sözlüklerin üslubunu dikkate aldığımızda yüksek bir edebî seviyeye ulaşmadığını göreceğiz. Bunun temel sebebi söz konusu sözlüklerin, iki veya çok dilli olmasıdır. Öyle ki bir mısradan en az üç sözcüğün, bazen dört veya beş sözcüğün açıklandığı görülmektedir. Bu açıdan hem manzum sözlüklerin edebî kalitesini yükseltmek hem de tekrardan kurtarmak için bağlamsal anlam'ın (contextual meaning) öne çıkarılması mümkündür. Özellikle tek dilli sözlüklerin yazımında bu metodun uygulanması ile sözcüklerin anlam farklılıkları manzum olarak açıklanabilecektir.

Sonuç

Osmanlı dönemi manzum sözlükleri kültürel, dinsel ve sosyolojik şartların tesiriyle ve daha çok ilk öğrenime başlayan çocuklara Arapça ve Farsça öğretmek amacıyla yazılmıştır. Metinler günümüz sözlükçülüğü açısından ciddi bir değere sahip olmamakla beraber, özellikle dil öğretimi noktasında pedagojik faydalar sağlamıştır. Bu yüzden manzum sözlüklerin leksikografi tarihi açısından büyük bir öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Modern leksikoloji, sözlüklerin doğası gereği benzer yöntemleri kullanmak zorundadır. Bu durum, sözlüklerin bir başvuru kaynağı olmasının da etkisiyle, zaten az olan okunabilirlik oranını iyice azaltmakta ve sözlük metinlerini dar bir alanın içine hapsetmektedir. Başvuru niteliğindeki sözlüklerin yanı sıra, manzum sözlük denemelerinin yapılması ve böylece en azından bazı sözlüklerin baştan sona okunabilirliğinin sağlanması doğrudan bir "dil kültürü"nü oluşturmasına öncülük edeceği gibi, dil öğretimi konusunda çeşitli faydalar getirecektir.

Manzum sözlüklerin modern sözlüklerin bütün işlevini yerine getirmesi mümkün değildir. Hatta manzum sözlük yazmanın biçim ve içerik açısından çeşitli sorunları da beraberinde getireceği muhakkaktır. Yeni yöntemlerle bu sorunların giderilmesi kısmen mümkün olsa da manzum sözlükler, modern sözlüklerin bir alternatifi olarak değil, aksine onu tamamlayan ve özünde modern leksikografinin yeni bakış açıları geliştirmesini hedefleyen metinler olarak algılanmalıdır.

Manzum sözlükler, birçok sözlük türünde uygulanabilir bir niteliğe sahiptir. Ancak sınırlı hacimdeki sözlüklere uygulandığı takdirde, olumlu sonuçların alınması daha kolay olacaktır. Çünkü

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

hacmin dar olması, sözcüklerin anlam ayrıntılarını vermek suretiyle leksikolojik değerini de arttıracaktır.

Gerek dil öğretimi gerekse pedagojik fayda açısından manzum sözlüklerden yararlanılabilir. Çocukların ana dil öğreniminde ve Osmanlı örneğinde görülen ikinci dil eğitiminde, aldıkları eğitime paralel olarak çeşitli seviyelerdeki yardımcı ders kitabı niteliğinde manzum sözlükler uygulamaya konulabilir.

Sınırlı sayıda kelimelere sahip bazı dillerin manzum sözlüklerinin hazırlanması, dil ölümlerini yavaşlatacağı gibi, ölü dillerin kelime hazinesi de bu yöntemle kuşaktan kuşağa aktarılabilir. Böylece bir yandan dil ölümlerinin geciktirilmesine, diğer yandan ölü dillerin kelime hazinesinin korunmasına katkı sağlanmış olacaktır.

Manzum sözlükler, periyodik sözlüklerin yazımında da kullanılabilir. Sınırlı sayıdaki arkaik kelimeleri içermesi muhtemel bu sözlüklerin yazımında, tahkiye tekniğinin kullanılması biçim ve içerik açısından sözcüklerin ait olduğu devirle benzerlikler kurulması, sözlük metninin faydasını arttıran etkenler olacaktır.

Osmanlı dönemi manzum sözlükleri, genellikle iki veya çok dilli olduğu için metnin bütünselliğini ihmal etmiştir. Eğer manzum sözlükler, özellikle tek dilli sözlüklere uygulanırsa; mutlaka anlambiliminin verilerini dikkate almak gerekir. Bu açıdan metnin aynı anlam çerçevesi içinde kurulabilmesi ve sözcüklerin bu bütünselliğe adaptasyonu için bağlamsal anlam'ın öne çıkarılması zorunludur. Bu, en kolay şekilde, manzum sözlüğün düzenlenmesinde anlam belirleyicilerinin (semantic marker) öncelikli unsur olarak kullanılmasıyla gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

GÜLHAN Abdülkerim, “Manzum Sözlük Nazmü’l-Leâl’in Dil ve Üslup Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi**, Manisa, 11-13 Kasım 2005.

İMAMOĞLU Ahmet Hilmi, **Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede Tuhfe-i Şâhidî Farsça-Türkçe Manzum Sözlük**, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2006 .

KILIÇ Atabey , **Mustafâ bin Osman Keskin, Manzume-i Keskin**, Laçin Yayınevi, Kayseri, 2001.

KILIÇ Atabey, “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Sıbyân”, **Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu**, 6-7 Mayıs 2005, Urfa.

KILIÇ Atabey, “Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026’da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmûası Hakkında”, **Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu** Bildiriler, Manisa 2007, s. 161-170.

KILIÇ Atabey, “Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbî (Metin)” **Turkish Studies**, c. I, sayı:4, Bahar 2007, <http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi4/kilicatabey.pdf>

ÖZ Yusuf, Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

YURTSEVEN Necmettin, **Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lugatler ve Sünbülzâde Vehbî’nin Nuhbe’si**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

Yusuf Hâlis, Miftâh-ı Lisân Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük, (Haz., Mehmet Kırbıyık) Beşir Kitabevi, İstanbul 2007.